

Tartışma |

Sekülerleşme ve Din

Editör

Nebi Mehdiyev

Yazarlar

Rahim Acar

Ali Ayten

Ali Sertan Beşer

Alper Bilgili

Muhammed Veysel Bilici

Ahmet Emre Dağtaşoğlu

Sevde Düzgüner

Volkan Ertit

Elvan Melek Ertürk

Anıl Mühürdaroğlu

Ömer Faruk Ocakoğlu

Abdüllatif Tüzer

Sekülerleşme ve Din

Editör: Nebi Mehdiyev

A Kitap Bir Binyıl Yayınevi Markasıdır!

Yayın Nu: 36

© Binyıl Yayınevi, 2017

Tüm Hakları Saklıdır.

ISBN: 978-605-67103-0-8

Sekülerleşme ve Din

Editör: Nebi Mehdiye

Genel Yayın Yönetmeni: Huzeyfe Arslan

Düzeltili: Süleyman Arslan

1. Baskı, Ocak 2017

Kapak ve İç Tasarım:

Ayşe Yağmur Kızılateş

Baskı: Cantekin Matbaacılık

Zübeyde Hanım Mah. Samyeli Sok. No:15

İskitler/Ankara Tel: (0312) 384 34 35 - 37

İdâre Yeri:

Mareşal Fevzi Çakmak Cad. 84/5 Bahçelievler/Ankara

Tel: (0312) 212 34 11

Galileo ve Sekülerleşme

Alper Bilgili¹

Giriş

Nazım Hikmet 1929'da yazdığı "Kablettarih" isimli şiirinde insanlığı karanlıklardan aydınlığa çıkaracak, onları demir parmaklıklardan kurtaracak kişileri tasvir eder. Bu şiirde İtalyan astronom Galileo'nun davasını devralan devrimcilerden şu şekilde bahsedilir:

"Çok uzaklardan geliyoruz / Alevli bir fanus gibi taşıyoruz ellerimizde ihrak binnar edilen Galile'nin dönen küre gibi yuvarlak kafasını" (Hikmet 2015: 127).

Nazım Hikmet bu şiirinde Galileo'yu muhtemelen Giordano Bruno ile karıştırarak Galileo'nun diri diri yakıldığını iddia etmiştir. Kuşkusuz bu büyük hata tek başına, Nazım'ın Galileo olayı hakkında yeterli bilgisi olmadığını düşündürmeye yeterlidir. Bununla beraber, Nazım, Galileo'nun gerçekte kim olduğundan ve bilime ne tür bir katkı sunduğundan bağımsız olarak, Galileo'nun "aydınlanma" ve "ilerleme" tartışmalarındaki rolünü doğru tespit etmiştir. Bu anlatıya göre Galileo, aydınlığa kavuşmak isteyenlerin rehberi, yoldaşdır.

Galileo'nun "aydınlanma" ile ilişkilendirildiği tek sanat eseri Nazım'ın bu şiiri değildir. Fikret Kızılok da çocuğuna seslendiği "Ama Babacığım" isimli eserinde benzer bir "aydınlanma" temasını işlemek-

¹ Yrd. Doç. Dr.; Acıbadem Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü.

tedir. Galileo'nun hikâyesini okuyanlar tarihin içyüzünü öğrenecek, gerçeği bildikçe acı çekecek, acı çektikçe olgunlaşacaklardır:

"...Sendeki sen, sana soru sorunca / Ortaçağı, Galile'yi bilince / Okuduğun İnce Memed olunca / Yaşlı gözlerle bana gelip sakın üzülme yavrum / Böyle büyür insanlar; ağlamak çare değil / Zaman değirmeni ni durdurmak kolay değil..." (Kızılok 1985)

Bulutsuzluk Özlemi isimli müzik grubu da "Hezarfen Ahmet Çelebi'nin Şarkısı" isimli eserlerinde Galileo'yu konu edinir. Bu eserde Galileo'nun insanlık için çalışmasına rağmen takdir görmemesinden, kıymetinin bilinmemesinden bahsedilir.

"Galileo Galilei / Gökyüzüne baktı, / 'Dünya dönüyor.' dedi / Altı kitap yazdı. / Yazdı da ne oldu? / Neler neler oldu... / Düşündükçe içim sızlar, / İçim sızlar." (Bulutsuzluk Özlemi 1986)

Tüm bu eserler Türk düşünce hayatında Galileo'nun işgal ettiği yeri özetler niteliktedir. Galileo, Ortaçağ'dan -dolayısıyla karanlıklardan- çıkışı, cehaletle savaşı, "modern"i, "ileri"yi sembolize eder. Galileo, Engizisyon tarafından cezalandırılmışsa da, bunlar aydınlığın karşısındaki güçlerin son çırpınışlarıdır. Günümüz aydınına düşen Ortaçağ'ı, Galileo'yu bilmek ve içi sızlasa da Galileo'dan devraldığı meşaleyi daha ilerilere taşımaktır.

Kuşkusuz bu sanat eserlerinin bilim tarihinin bu en önemli olaylarından birisini çocuksu bir naiflikle, iyilerle kötülerin mücadelesi şeklinde sunmaları nedeniyle eleştirmek hakkaniyetli bir tavır olmayacaktır. Bu şiir ve şarkılar Galileo olayının detaylarını, kompleksliğini yansıtmaya mecburiyetinde değildir. Bununla beraber Türkiye'de bilim üzerine yazan akademisyen ve entelektüellerin de bu şair ve müzisyenlerden çok daha derin analizlerde bulunduğunu iddia edemeyiz. Galileo olayı, bilim tarihini konu edinen veya bilim tarihinden Türk siyasi hayatı için dersler çıkarmayı hedefleyen eserlerde de benzer bir yüzeysellik ile analiz edilmiş, "kötü/gerici/dinci" güçlerin karşısında "iyi/ilerici/seküler" kampı sembolize etmiştir. Bu makale, bahsedilen literatürden örnekler sunarak Galileo olayının sekülerleşme tartışmalarında oynadığı rolü analiz edecektir. Galileo olayının gerçekten nasıl geliştiğinden kısaca söz etsek de bu konu tartışmamızın tamamını oluşturmayacaktır. Galileo hadisesinin yarattığı çağrışım, taşıdığı sembolik anlam ve sekü-

ler çevreler tarafından nasıl sunulduğu, kullanıldığı da incelenecektir. Ayrıca bu örnek üzerinden, Osmanlı döneminden devralınan “din-bilim çatışması” tezinin Cumhuriyet döneminde de geçerliliğini yitirip yitirmediğine, yitirmediyse bu tezin sosyal ve siyasi tartışmalarda nasıl bir işlev gördüğüne de değinilecektir.

1. Din-Bilim Çatışması Tezi

Bugün Galileo ile ilgili yaygın olan mitlerin çoğunluğunu 18. yüzyıl Aydınlanma düşünürlerine borçluyuz. Örneğin Galileo’nun hücreye atıldığı, senelerce işkence gördüğü hatta gözlerinin oyularak çıkarıldığı mitleri bu dönem uydurulmuştur. Bilhassa Voltaire ve D’Alembert gibi organize dinle hesaplaşmak isteyen² ve özgürce görüşlerini ifade etme yolunda dini otorite ve kurumları engel olarak gören Aydınlanma düşünürleri için bu mitler çok işlevseldi. Farklı eserlerde sıklıkla tekrar edilen bu mitler bir süre sonra kabul görmeye başlamıştır (Finocchiaro 2010: 175-177).

Bu mitlerin daha kapsamlı bir tez ile sunulması içinse bir asır daha beklemek gerekiyordu. Galileo ile ilgili mitler bilhassa 19. yüzyıldan itibaren bilimle din arasında sürekli bir çatışma olduğu inancını desteklemekte kullanılacaktı. Bilim tarihi incelemelerinde bu dönem popüler hale gelen “çatışma tezi” bilim ve din arasında kaçınılmaz bir kavganın var olduğunu iddia ediyordu. Bu görüşe göre din, bilimi her alanda kısıtlarken, bilim de dini yanılsıyordu. Bilim, dini bilginin hatalı olduğunu göstermiş ve dinin tanrısal olmadığını ispatlamıştı. Örneğin, Osmanlı aydın sınıflarında çokça okunan, hatta kutsal bir kitap mertebesine yükseltelen (Hanioğlu 2011: 49) *Madde ve Kuvvet* (Kraft und Stoff) adlı eserinde, Alman materyalist düşünür Ludwig Büchner’e göre astronomi ve jeoloji gibi bilim dallarının yardımıyla insanlık “dini ve mistik rüyalarından” uyanmaktaydı (Büchner 1864: 57). Yine aynı dönemde yaşayan Amerikalı tarihçiler John William Draper ve Andrew Dickson White bilim ile din arasında çatışmanın varlığına inanmışlar, Auguste Comte’un teolojik evreden pozitivist evreye uzanan tarih anlayışını doğru kabul edip teorilerini bu fikir üzerine bina etmişler, bilim

2 Voltaire, Tanrı fikrinin olmadığı bir toplumun ahlaken çökeceğine inanmasına rağmen Hristiyanlık ve Katolik Kilisesi’ne karşı eleştirel bir pozisyon takınmıştır (Roe 2010: 51).

tarihinden, bu görüşü destekleyen örnekler bulmaya girişmişlerdir.³ Elbette çatışma tezi 19. yüzyıl düşünürleri ile sınırlandırılmaz. Yine bu tezin savunucularından, Draper ve White'dan etkilenen felsefeci Bertrand Russell ve evrimsel biyolog Richard Dawkins 20. ve 21. yüzyıllarda bu görüşün kitlelerce kabul edilmesine katkıda bulunmuşlardır.

Çatışma tezi 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren -zamanın ruhuna uygun olmasının da etkisiyle- geniş kitleler tarafından benimsenmiştir. 19. ve 20. yüzyılda ivmelenen sekülerleşme sürecinin savunucuları ve dinin hayatta belirleyiciliğinin özel alanla kısıtlanmasını arzulayan siyasi/sosyal aktörler için "çatışma tezi" eşsiz bir referans noktası olacaktır. Bu siyasi/sosyal aktörler, çatışma tezinin gerçekten de bilim tarihi tarafından desteklenip desteklenmediği ile yakından ilgilenmemişlerdir. Isaac Newton, Robert Boyle gibi modern bilimin önemli isimlerinin doğayı incelemeyi dini inançlarının bir uzantısı olarak görmeleri (Harrison 1998: 193-204), çatışma tezinin en önemli iki kanıtı olarak sunulan Galileo ve Darwin hadislerinin çatışma tezinin savunucularının yansıttığından çok daha karmaşık olduğunun sergilenmesi (örneğin bkz.: Livingstone 1997, Moore 1981, Numbers 2009) yeterince ilgi görmemiştir. Çatışma tezinin işlevi, tezin gerçekliği tartışmalarını gölgede bırakmıştır.

2. Geç Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Bilim ve Din Tartışmaları

Çatışma tezinin 19. yüzyılın sonlarından itibaren popülerleşmeye başladığından söz etmiştik. Elbette bu dönemin din-bilim ilişkisi ile ilgili algısını o dönemin sosyal ve siyasal gündeminden bağımsız düşünmek mümkün değildir. Çatışma tezinin ilgi görmeye başladığı bu yıllar, aynı zamanda, Osmanlı düşünce hayatının Batı'dan gelen fikirlerle en yoğun şekilde şekillendiği döneme rast gelir. Bu dönemde "Neden geri kaldık" sorusuna verilen cevapların en popülerlerinden birisi İslam'ın Müslümanları ilerlemekten alıkoyduğu yönündeydi (Berkes 1998: 348). Bu görüşü benimseyen Jön Türklerin sekülerizme inançlarının ardında Batı'da şahit oldukları olaylar, Osmanlı'nın modern okullarında aldıkları eğitim ve kendilerini geliştirmek için yaptıkları okumalar etkili olmuştur (Zürcher 2003: 283). Örneğin Jön Türklerin önde gelen

3 Draper ve White'ın eserlerindeki çatışma ögesinin analizi için bkz.: (Moore 1981: 19-49).

fikir adamı İbrahim Temo, Tıbbiye’de arkadaşlarını aydınlatmak, uyardırmak için Batı bilim literatüründen okumalar yaptıklarını hatırlatır (Temo 1932: 5736).

Bu dönem, Batı’nın bilgisinin yanı sıra Batı’da yürütülen bilim ile ilgili tartışmalar da Osmanlı’ya taşınmıştır. Batı karşısında geri kalmış olmanın beraberinde getirdiği psikoloji, birçok Osmanlı aydınını Batı’yı sadece teknolojik bir model olarak almanın yeterli olmayacağı konusunda ikna etmiştir. Birçok aydına göre Batı’dan gelen her şey kıymetlidir (Ülken 1979: 202). Batı, “hiçbir dönem bu denli idealize edilmemiş”, genç nesiller kendi kültür ve geçmişlerine bu kadar anti-pati duymamışlardır. Kuşkusuz bu dönem Abdülhamid’in siyasi baskısı İslam’a tepkili nesillerin yetişmesinde, dolayısıyla din-bilim çatışması tezinin popülerleşmesinde katkıda bulunmuştur (Berkes 1998: 290-292). Ancak, gerçekte, İslamcı sayılan Abdülhamid dahi, Jön Türklerin iddialarının aksine Batılılaşmaya tamamen karşı çıkmamış, eğitim de dâhil birçok alanda Batılılaşmaya yönelik reformlarda bulunmuştur (Fortna 2008: 51). Dolayısıyla çatışma tezinin popülerleşmesinin arkasındaki esas etkenin Abdülhamid’in siyasi kararları değil, İslam âleminin görece sekülerleşmiş Batı karşısında geri kalmış olması, Jön Türklerin Batı’ya duydukları hayranlık ve Batı’daki aktörleri kendilerine rol model almaları olduğu kanaatindeyiz. Batıdan ithal edilen tartışmalarda kendilerini aydınlığın tarafında konumlandıran Jön Türklerin psikolojisi hakkında fikir edinmek için Abdullah Cevdet’in 1913’te evrim teorisini öğrettikleri için tutuklanan öğretmenlerle ilgili kaleme aldığı “Kastamonu’da Kurun-i Vusta” isimli makalesini okumak yeterlidir:

“Bundan on iki sene evvel dinsizlik gerekçesiyle sultani mektebini kapatmak için valiliğe rapor veren bu maarif ve hakikat düşmanları, bugün de Fen Bilimleri Öğretmeni Ragıp, Fransızca Öğretmeni Celal, Başgözetmen ve II. dönem Matematik Öğretmeni vekili Adem Hilmi Beylerin öğrencilere güya dinsizlik telkin etmekte olduklarını bahane ederek coştı ve kudurdukça kudurdu. Vali Galip Bey, Maarif Müdürü Rauf Bey –hem de acınacak derecede– gevşek çıktılar. Kara kuvveti cesaretlendirdiler. Okulda evrimden, Darwin nazariyatından bahsettikleri bahanesiyle işten el çektirilmeleri ve evrakın adliyeğe sevki beyan edildi. Bu akşam Fransızca

Öğretmeni Celal Bey hakkında tutuklama kararı çıkarıldı. Şimdi hapistedir... Genç öğretmenlerin aleyhinde hiçbir kanunî delil bulunmadığı halde on beş gün devam eden ve bu gidişle senelerce sürmesi kesin olan tutukluluk durumu adliyenin de adaleti ne kadar icra ettiğini açıkça gösteriyor. Aydınlık ile karanlığın savaşı devam ediyor... Bir yerde evrim kanunlarından bahsetmek, Darwin nazariyatını anlatmak, fazahât-ı lisâniye addolunuyorsa orası ortaçağdan henüz çıkmamıştır. Ortaçağın ise yirminci asırda mevcut olmaya hakkı yoktur. Bunu sarıklı, sarıksız her çeşit kafalarımızın, ezilmek istemeyen her kafanın anlaması lazımdır... Gaybendi Hoca aydın gençleri telef etmek için halkı tahrik ediyor. Aydın gençler Gaybendi Hoca'nın aydınlanmasını istiyor. İşte eski ile yeninin, cehalet ile ilmin, karanlık ile aydınlığın farkları..." (Cevdet 1913: 1271-1274).

Jön Türklerin önde gelen ideologlarından Abdullah Cevdet'in burada zikrettiği fikirlerinde Draper'ın izlerini görmek mümkündür. Cevdet'e göre, din adamları, tıpkı Avrupa'daki gibi "dini" gerekçelerle aydınlanmaya ket vurmaktadırlar. Tıpkı Bruno, Galileo, Darwin ve diğerleri gibi burada bahsi geçen öğretmenler de aydınlanma yolunda işkencelere maruz kalmışlardır. Bu, apaçık bir şekilde "aydınlık ile karanlığın savaşı"dır.

Atatürk de, diğer Jön Türkler gibi, gençliğinde çatışma tezini savunan, bilimin tek meşru bilgi kaynağı ve rehber olması gerektiğini vurgulayan eserleri okuma imkânı bulmuştur (Hanioğlu 2011: 48-49). Örneğin Draper'ın, Comteçu tarih anlayışı üzerine bina ettiği *Avrupa'nın Entelektüel Gelişiminin Tarihi* isimli kitabını ve Büchner'in *Bilime Göre İnsan* isimli kitabını okumuştur (Cengiz, Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar (12), 2001: 469-474); (Cengiz, Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar (22), 2001: 126-224). Atatürk, Büchner'in insan-merkezli evren anlayışını eleştirdiği bu eserinde insanın "tanrının imajı, yeryüzünün efendisi" olmadığı ve dinin "hiçbir şüpheyi, hiçbir tartışmayı ve hiçbir çelişkili araştırmayı hoş" görmediği, oysa bunların, "zekânın ve geleceğin biliminin ebedî öncüleri" olduğu; "sürekli din ve bilim arasında bocalayan" insanlığın "bilime yakınlığı ölçüde, zihinsel, ahlâkî ve fiziksel gelişme" gösterdiği iddialarını önemli görmüş, kitapta bu bölümlerin altını çizmiştir (Cengiz, Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar (22),

2001: 129, 130, 214). Atatürk'ün yaşamının sonraki dönemlerinde dile getirdiği vecizeler ve laik eğitim konusundaki tutumu bu literatürden etkilendiğine işaret etmektedir. Bu noktada Şükrü Hanioğlu'nun da belirttiği gibi Atatürk'ün bu fikirlerinin zamanın ruhuna uygun olduğu, aynı fikirlerin Atatürk'ün mensup olduğu çevre tarafından da benimsendiği hatırlanmalıdır. "Bilimcilik" diye de tanımlanan, bilimin diğer tüm bilgi türlerini geçersiz kıldığı, bilimin her konuda hakem ve rehber sayılması gerektiği, eninde sonunda bilimin dini alt edeceği fikri Atatürk ile başlamamıştır. Bu eğilimin Osmanlı'da başladığı, Atatürk'ün bu görüşü yaratmak bir yana, bu görüşten etkilendiği unutulmamalıdır (Hanioğlu 2011: 48-51). Esasen sekülerleşme fikri Osmanlı'da sadece bir fikir olmanın ötesine geçmiştir. Jön Türkler, örtülü bir şekilde, ılımlı sayılabilecek bir sekülerleşme politikasını uygulamaya koymuşlardır (Hanioğlu 2001: 308); (Mardin 1971: 208).⁴ Örneğin Şeyhül-İslam Jön Türklerin iktidarında kabine dışında bırakılmıştır (Zürcher 2005: 15). Bununla beraber Osmanlı döneminde din-bilim çatışmasına inananların dahi din ile doğrudan çatışmaktan çekindiklerini gözlemlemekteyiz. Burada önemli bir etken Jön Türklerin dini, modernleşmede kullanılabilecek bir araç, bir "harekete geçirici" olarak görmeleridir (Hanioğlu 2001: 305-306). Az önce bahsettiğimiz metinde Abdullah Cevdet, dini argümanlara referans vererek materyalist fikirleri savunma gayretine güzel bir örnek teşkil eder:

"Eğer Gaybendi Hoca'da biraz ışık olsaydı evrim ve Darwin nazariyelerinin Kur'an-ı Kerim'de de kısaca ve imâ'en pekâlâ mevcut olduğunu görürdü. Gaybendi Hoca biraz aydınlığa mazhar olmuş olsaydı camilerde halkı zeki insanları katletmeye değil Çatalca, Bolayır savaşı hattına davet ederdi; Bulgar fedaileri, merhum Selanikimizde Yunan kralı müteveffa Yorgi'yi rovelver kurşunlarıyla delik deşik ederken, müttefiklerin galip orduları İslâm mülk ve ırzını çiğnerken, Ku'ran'ı yerlere çarparken, minarelere haç asarken, hakiki bir İslâm'ın zekileri öldürmekten başka bir vazifesi olduğunu bilirdi.

4 Osmanlı seçkinlerinde sekülerleşmenin bir fikir olarak popülerleşmesi ise Jön Türklerden de öncesine uzanır. 1845'te Osmanlı imparatorluğunu ziyaret eden Britanyalı seyyah MacFarlane, materyalist fikirlerin tıbbiye öğrencileri arasında ne kadar yaygın olduğunu görünce şaşırdığını not eder (Mardin 1962: 213).

Kastamonu! Eğer sen de bir Selanik, bir Kosova olmak, Müslümanların katledildiğini, Müslüman ırzlarının şehvet ve ihtiras oyuncağı yapıldığını görmek istemiyorsan şiddetle uyan ve uyananları ve seni uyandırmak isteyenleri öldürmek isteme!” (Cevdet 1913: 1273).⁵

Elbette Osmanlı’dan klasik bir teokrasi olarak söz etmek mümkün değildir. Osmanlı’nın her döneminde sultanların koyduğu yasalar ve örf hukuku, en az şeriat yasaları kadar önemlidir (Karpas 2009: 246). Bununla beraber Osmanlı’nın son döneminde sekülerleşme farklı bir boyuta taşınmış, bilhassa eğitim kurumları ve Batı ile temas neticesinde Osmanlı elitinin dünya görüşünün şekillenmesinde etkili olmuştur. Bu yeni görüşe göre ilerlemek için Batı medeniyeti takip edilmeli, bilim rehber edinilmeli, artık ömrünü doldurmuş din gibi müesseseler toplumsal hayatı şekillendirmemelidir. Az önce de belirttiğimiz gibi Cumhuriyet’in kurucuları bu dünya görüşü içinde yetiştiler. Örneğin Atatürk, H. G. Wells’in *Cihan Tarihinin Umûmî Hatları* adlı eserini okumuş bu ve benzeri birçok eserin Türkçe’ye çevrilmesi emrini vermiştir (Cengiz, Atatürk’ün Okuduğu Kitaplar (2), 2001: 384); (Toprak 2012: 177-178). Cumhuriyet döneminde bu eserler ve eğitim alanında gerçekleştirilen reformlar neticesinde sekülerleşme daha da hızlanmış ve derinleşmiştir. Osmanlı döneminde, geri kalmayı, doğa bilimlerini icra etmeyip metafiziksel sorularla uğraşmakla açıklayan bu aydınlar (Berkes 1998: 349-350), gücü ellerine geçirince hayallerini gerçekleştirmeye girişmişlerdir. Nitekim, Abdullah Cevdet, Atatürk’ün kendisine Cevdet’in ve arkadaşlarının rüyalarını gerçekleştireceğini söylediğini iddia etmiştir (Hanioğlu 2005: 83). Atatürk, sadece Cevdet’in değil, Jön Türklerin hayalleri arasında yer alan din adamları sınıfının gücünün daha çok kısıtlanmasını, devlet kurumlarının ve özellikle de eğitim

5 Burada kastımız Kuran ile evrim teorisinin uyuşmadığını veya bu yöndeki iddiaların hepsinin samimiyetten uzak olduğunu iddia etmek değildir. İslam tarihi boyunca El-Cahız gibi evrim fikrinin İslam ile uyumlu olduğunu iddia edenler olmuştur. Yine, İsmail Fennî Ertuğrul gibi, evrim teorisine bilimsel olarak karşı çıkmakla beraber teorinin İslam’a aykırı olmadığını iddia eden İslam düşünürleri de olmuştur (bkz.: Bilgili 2015: 577-579). Ancak Abdullah Cevdet ve arkadaşlarının eserlerindeki genel fikirleri ve Jön Türkler’in iktidara geldikten sonra din karşıtlığını açıktan yapmaları göz önünde bulundurulduğunda, Cevdet’in taktik olarak bu tavrı sürdürdüğünü iddia etmek daha gerçekçi olacaktır (Hanioğlu 2001: 306).

kurumlarının dini öğelerden “arındırılmasını” hedeflemiş ve gerçekleştirmiştir. Hilafet kaldırılmış, Batı hukuku benimsenmiş, eğitimde sekülerleşme yaşanmış hatta daha da öteye gidilerek özel alana müdahale edilmiş; tarikatlar yasaklanmıştır (Zürcher 2005: 16-17). Sekülerleşme, Cumhuriyet’in ilk dönemlerinden itibaren temel hedeflerden birisi olagelmıştır. Zaman zaman bu hedefi engellediği düşünülen eylem ve fikirler askeri güç kullanılarak bastırılmıştır.

3. Galileo Türkiye’de

Türkiye’de ve dünyada, din ile bilimin çatıştığını savunanların başvurduğu en önemli örnekler Galileo’nun Engizisyon tarafından yargılanması ve Darwin’in teorisinin din adamları arasında yarattığı hoşnutsuzluktur. Gerçekten de her iki olayın da dini bir boyutu vardır. Ancak daha önce de belirttiğimiz gibi, bu olayların din-bilim çatışmasına kanıt olarak sunulması ancak yüzeysel bir analizin neticesidir. Mesela Darwinizmle ilgili örnekte, Darwin’in en önemli eseri Türlerin Kökeni’nde “Yaratıcı”ya yaptığı atıflar, Darwinci evrim teorisini Darwin’le eş zamanlı bulan Alfred Russel Wallace’ın Tanrı’nın evrim yoluyla yaratılışı gerçekleştirdiği inancı (Darwin 1861: 525), Darwin’in teorisinin Amerika’da geniş kitlelere ulaşmasını sağlayan Asa Gray gibi dindar hristiyanların varlığı, günümüzde evrim teorisi ile dinin çelişmediğini düşünen Francis Collins, Francisco Ayala, Simon Conway Morris gibi bilim adamlarının iddiaları, tartışmanın kolayca din-bilim tartışmasına indirgenemeyeceğini göstermektedir (Ward 2013: 96). Galileo hadisesi de benzer bir şekilde, çatışma tezi taraftarların iddia ettiğinden daha karmaşıktır. Şimdi kısaca bu olayın detaylarını analiz edelim. Bu analiz, Türk aydınının Galileo olayı hususunda gerçekten ne denli koptuğunu daha net gösterecektir.

3.1. Kısaca Galileo Hadisesi

Bilindiği üzere, Galileo, dünya merkezli evren anlayışının doğru olmadığını geliştirdiği teleskobunun yardımıyla iddia etmiştir. Bu iddiasını İtalyanca kaleme aldığı *Dialogo* isimli eserinde ele almış, sonrasında gelişen olaylar neticesinde Engizisyon tarafından ev hapsine mahkum edilmiştir. Bilhassa Kilise’nin bu görüşü reddederken Eski Ahid’in Yeşu bölümüne de atıfta bulunması tarihi olayları bilim-din ça-

tışması perspektifinden okumaya yatkın olanları haklı olduklarına ikna etmeye yetmiştir. Eski Ahid'in ilgili bölümü şu şekildedir:

O zaman, Rabbin Amorîleri İsrail oğullarının önünde teslim ettiği gün, Yeşu Rabbe söyledi; ve İsrailin gözü önünde dedi:

*Dur, ey Güneş, Gibeon üzerinde; / Ve
Ay, sen Ayyalon deresinde. / Ve millet
düşmanlarından öç alıncaya kadar, /
Güneş durdu, ve ay yerinde kaldı.*

Yaşar kitabında bu yazılmış değil midir? Ve güneş göklerin ortasında durdu, ve tam bir gün kadar batmakta acele etmedi. Rabbin insan sesini işittiği o gün gibi bir gün ondan evvel ve ondan sonra olmadı; çünkü Rab İsrail için cenk etti. (1993: 225-226)

Her ne kadar birçok Yahudi ve Hristiyan teolog bu ayetlerin literal okumasına karşı çıkmış ve mecazi bir yorumu benimsemişse de Eski Ahit'in bu bölümü literal anlamıyla alındığında Dünya merkezli sistemi işaret ediyor gibidir. Galileo ise hem bu ayetin hem de doğa ile ilgili diğer ayetlerin literal okumasına karşı çıkmış, bunun dinen sakıncalı olduğunu ifade etmiştir. Galileo, yakın arkadaşı Castelli'ye yazdığı mektupta, Eski ve Yeni Ahitte yer alan ifadelerin her zaman literal anlamda yorumlanması durumunda Tanrı'nın gerçekten de elleri, ayakları ve gözleri olduğunu düşünmemiz gerektiğini ancak bunun doğru bir Kutsal Kitap yorumu olmayacağını hatırlatır (Galileo'nun Castelli'ye 21 Aralık 1613'te yazdığı mektup için bkz.: Finocchiaro 1989: 49-54). Galileo'ya göre Tanrı, İncil'de bilimsel ve teknik bir dil değil, sıradan insanın da anlayacağı bir dil kullanmayı tercih etmiştir. Çünkü Kutsal Kitabın amacı insanları Tanrı, erdemli davranışlar ve ahiret hakkında bilgilendirmektir; astronomi hakkında bilgi sunmak, hatalı bilgileri düzeltmek değildir (MacLachlan 1997: 79). Galileo bu noktada Kardinal Cesare Baronio'nun görüşüne atıfta bulunur: "Kutsal Ruhun niyeti bizlere Cennet'i nasıl kazanacağımızı öğretmektir, göklerin nasıl işlediğini değil" (Finocchiaro 2010: 247). Galileo'nun mecazi anlama yapılan bu vurguya rağmen Kilise'deki hakim görüş Aristocu evren anlayışını savunmuş, bu ayetin literal anlamıyla yorumlanması gerektiğinde ısrarcı olmuştur. Bunun yanında Kilise, yan bir dini argüman olarak Dünya'nın

merkezde olmamasının Tanrı'nın insana verdiği değerle uyumlu olmadığı çıkarımında da bulunmuştur.⁶

Bununla beraber bu dini argümanlar tüm olayın çok kısıtlı bir kısmını açıklar. Öncelikle sadece Galileo değil, birçok Hristiyan teolog Kutsal Kitap'taki ayetlerin her zaman literal okunmaması gerektiğine örnekler vermişlerdir. Örneğin 5. yüzyılın en önemli Hristiyan teologlarından Aziz Augustinus 6 günde yaratılış ile kast edilenin 6 adet 24 saat olmadığını, bunun mecazi bir ifade olduğunu belirtmiştir (Principe 2011: 68). Galileo bu anlamda doğru bir itirazda bulunur. Neden evrenle ilgili başka ayetler literal anlamıyla anlaşılmıyorken bu ayetlerin literal olduğunda ısrar edilmektedir? Bu ayetlerin literal anlamıyla anlaşılması gerektiğinde ısrar edilmesinin ardında başka bir neden olmalıdır. Bu neden(ler) az sonra da göreceğimiz gibi dini değildir.

Galileo güneş merkezli sistemi savunan ilk kişi değildir. Kopernik, Galileo'dan yaklaşık bir asır önce güneş merkezli sistemi savunmuştur. Yine Galileo'nun çağdaşı Kepler, Galileo'dan önce güneş merkezli sistemin doğruluğunu savunmuştur. Ancak hiçbiri Galileo kadar sert bir tepki ile karşılaşmamıştır. Katolikler, Protestanların aksine Kopernik'in teorisine karşı kesin bir tavır almamış; hatta Kopernik, Kardinal Schoenberg ve Psikopos Giese gibi önemli Katolik aktörler tarafından teorisini içeren kitabını basması konusunda teşvik edilmiştir (Koestler 1959: 357). Galileo'nun maruz kaldığı bu farklı tepki kısmen, Galileo'nun eserinin güneş merkezli sistemi savunan önceki eserlerden fazla okunması ile açıklanabilir. Ancak daha önemli bir neden, az önce de belirttiğimiz gibi, dönemin siyasi ve sosyal gelişmeleridir. Bilhassa

6 Freud, Kilise'nin bu tepkisinden hareketle Kopernik, Darwin ve kendisinin insan egosunu alt üst ettiğini iddia eder. Ona göre, Kopernik Dünyamızın merkezde olmadığını göstermiş, Darwin bizlerin de hayvan olduğunu ispatlamış, kendisi ise rasyonel, sağlıklı düşünen yaratıklar olduğumuz fikrini çürütmüştür (bkz.: (King, Woody & Viney, 2016: 402), (McMullin, 1998: 271-272)). Bugün Dünya'nın özel bir gezegen olup olmadığı tartışmaları başka bir zeminde devam etmektedir. Teologlar, Stephen Hawking, Paul Davies, Roger Penrose gibi fizikçilerin çalışmalarına atıfta bulunarak Evren'de son derece hassas ayarların var olduğunu ve canlılığın ortaya çıkmasına müsait bir gezegenin tesadüfen var olmasının olasılıksal açıdan neredeyse imkânsız olduğunu belirtmekte, bu nedenle Dünya'nın tek tanrılı dinlerin iddia ettiği gibi özel bir gezegen olduğunu savunmaktadırlar. (bkz.: Craig, 2004).

Galileo hadisesinin Katolik Kilisesi'nin Protestan Reform hareketinden sonra güç yitirmesinden hemen sonraya denk düşmesi burada belirleyicidir. Ernan McMullin, Galileo'nun bu görüşleri bir asır önce veya sonra dile getirmesi durumunda benzer bir tepkiyle karşılaşmayacağını iddia ederken tarihten iki örnek verir. Önemli bir din adamı olan Nicole d'Oresme, Kopernik'ten de önce Dünya'nın dönüyor olabileceğini ifade ettiğinde dini otoritelerden ciddi bir tepki almazken, Galileo'nun çağdaşı olan teolog Paolo Foscarini'nin benzer görüşleri savunması neticesinde kitabı yasaklanmıştır. Aradaki fark, Reform hareketi neticesinde Kilise'nin İncil'i yorumlama otoritesinin tartışmaya açılması ve Kilise'nin bu durumdan hoşnutsuz olması ile açıklanabilir (McMullin 1998: 274). Bu dönemde, Kilise, Ruse'un da belirttiği gibi daha fazla güç kaybetmemek adına daha baskıcı oldu. Ortaçağ boyunca bilimi destekleyen ve finanse eden Kilise bu süreçte radikal sayılabilecek bir değişikliğe giderek sadece bilim konusunda değil, hemen her alanda kendisi gibi düşünmeyenlere karşı sert bir tutum takındı (Ruse 2010: 42). Bilhassa 30 yıl savaşlarında Protestanlara karşı sağlam bir duruş sergilememekle eleştirilen Papa VIII. Urban, Galileo'yu cezalandırarak kendisinin ve Kilise'nin otoritesini tüm çevrelerin gözünde yeniden tesis etmiş olacağını düşünüyordu (Finocchiaro 2010: 147). Bu noktada Galileo'nun *Dialogo*'da başta Papa olmak üzere kendisini eleştirenleri "aptal" olarak resmettiği de unutulmamalıdır (Ruse 2010: 42).

Aslında tartışmanın salt dini içerikli olmadığına ve siyasi yanının önemine işaret eden bir diğer olay da Katolik İspanya'nın Galileo'nun *Dialogo* adlı eserini yasak kitaplar listesine almamasıdır. Esasen, normal şartlarda İspanyol Engizisyonu'nun, Katolik Kilisesi'nin kararlarına uyması beklenir. Ancak, aynı dönemde İspanyol taraftarı bir kitabın Katolik Kilisesi tarafından yasaklanması İspanyolları Galileo'nun kitabını yasaklamaktan alıkoymuştur (Finocchiaro 2010: 167). Finocchiaro, benzer bir şekilde, Galileo olayında Katoliklerin aynı Kilise içinde bile farklı pozisyonlar benimsediğinin; Cizvitlerin daha ilerici fikirlerine karşın Dominikanların tutucu kampta yer aldıklarının altını çizer (Finocchiaro 2010: 294).

Çatışma tezinin mimarlarından Draper, 1874'te basılan *Din ve Bilim Arasındaki Çatışmanın Tarihi* adlı eserinde Engizisyon'un

Galileo'ya karşı getirdiği iddiaların medeni dünya için "gülünç" sıfatıyla tasvir edilebileceğinden söz eder. Hatta ona göre, bu iddialar o denli absürttür ki Galileo'yu suçlu bulan hakimler dahi Galileo'nun haklı olduğunu bilmektedir (Draper 1875: 171-172). Bu görüş Galileo'nun teorisinin sadece Eski Ahit'e aykırı olduğu için reddedildiği iddiasının bir uzantısıdır. Oysa Kilise kendisinin dini metinler kadar bilimsel verilerle de desteklendiğini düşünüyordu. Bu konuda verilebilecek en önemli örnek Ingoli tarafından kaleme alınan dünya merkezli sistem savunmasıdır. 16. yüzyılın en önemli gökbilimcilerinden Tycho Brahe'den beslenen Ingoli, argümanlarının 13 tanesini matematiksel, 5 tanesini fiziksel olarak tasvir etmiştir (Finocchiaro 2010: 72). Her ne kadar bu argümanlar, Galileo'yu ikna edemese de, o dönem için, Draper'ın iddia ettiği gibi gülünç de değildir. Nitekim, Galileo'nun Ingoli karşısındaki sessizliği, o dönem düşünürleri tarafından Ingoli'nin argümanlarına cevap veremediği ve Kopernikçi görüşleri terk ettiği şeklinde yorumlanmıştır (Drake 2003: 293). Yine Cizvit din adamları Christoph Scheiner ve Orazio Grassi'nin Galileo'ya itirazları temelde dini değil bilimseldir ve "güneşteki lekelerin keşfi ve yorumu ile kuyruklu yıldızların yorumlanması gibi bilimsel konuları içermektedir" (Finocchiaro 2010: 293).

İşleri daha da karmaşık kılan bir diğer olay, Galileo'nun sadece bilimsel bir argüman sunmaması, yukarıda da değinildiği gibi Eski Ahit'ten örneklerle dini argümanlar kullanarak kendini savunmasıdır. Elbette burada garipsenecek bir durum yoktur; günümüz seküler bilim adamlarından Stephen Hawking'in de *Zamanın Kısa Tarihi* isimli eserinde dikkat çektiği üzere Galileo hayatı boyunca inançlı bir Katolik olmayı sürdürmüştür (Hawking 1998: 195). Kutsal metinlerin hata içermeyeceğine inanan Galileo, bireysel yorumların hata içerebileceğini hatırlatır ve hatadan kaçınmanın en iyi yolunun yine Tanrı'nın kitabı sayılan doğayı, Tanrı tarafından insana bahşedilen akıl ve duyu organları ile incelemek olduğunu iddia eder (Finocchiaro 2010: 83). Ayetler, doğa ile beraber okunmalıdır. Bu iddia Kilise'nin hoşuna gitmeyecektir çünkü bilim adamlarının Kutsal Kitap'ı teologlardan daha iyi anlayacağı imasını içerir. Aynı zamanda siyasi ve sosyal bir güç odağı olan Kilise, otoritesinin sorgulanmasına izin vermeye razı olmayacaktır (Skirbekk & Gilje 2001: 162-163). Sonuç olarak, Kutsal Kitap üzerinden de yapılırsa bu tartışma siyasi güç ile yakından ilişkilidir.

Galileo hadisesinin, en azından kısmen, iki farklı bilimsel metot arasında bir mücadele olduğunu düşünenler de vardır. Plantinga, tartışmanın bir yönüyle Aristocu a priori düşünce tarzının yerine gözlemin ikame edilmesi ile ilgili olduğunu söyler (Plantinga 2011: 6). İşin ilginç yanı seküler filozof Bertrand Russell'ın da hadisenin tümevarım ve tümdengelim arasındaki tartışma boyutuna dikkat çekmesidir. Galileo, Russell'a göre, Aristocu ve Kitab-ı Mukaddes'e dayanan tümdengelim metoduna karşı çıkmış bilimsel çalışmalarında tümevarım metodunu benimsemiştir ve bu durum Kilise otoritelerince hoş karşılanmamıştır (Russell 1954: 33). Feyerabend de hadiseyi din-bilim çatışması olarak görmemiş, tartışmanın özünde, bilimin toplumda icra ettiği görev ile ilişkili olduğunu savunmuştur. Avusturyalı bilim felsefecisine göre Galileo'nun da benimsediği ilk geleneğe göre "toplum, bilim adamlarının sunduğu şekliyle bilgiye uyum sağlamalıdır." İkinci görüşe göre ise bilim adamlarının ürettiği bilgi çok kısıtlı ve özeldir. Toplumun bu bilgiye doğrudan adapte olması makul değildir çünkü bu bilgi genel dünya görüşünün içinde küçük bir parçaya karşılık gelir. Dolayısıyla bu yeni bilimsel bilginin -dünyevi veya uhrevi- insani değerler açısından değerlendirilmesi ve gerekirse bu çerçevede modifiye edilmesi gerekmektedir. Kilise bu ikinci pozisyonu benimsemiştir (Feyerabend 1987: 258-259).

Galileo hadisesinde çatışma tezinin doğru olduğuna inanan kişiler ikna edici olmak için sadece olayın ana hatlarını değil, Galileo'yu ve Kilise'yi de olduğundan farklı lanse etme yoluna gitmişlerdir. Bu tasvirlerde Galileo'nun doğru bildiği yolda Engizisyon'u karşısına almasına atıfta bulunulur. Aydınlanma dönemi ve sonrasında Galileo'nun bir kahraman gibi Engizisyon'a meydan okuyan şekilde tasvir edildiği resimler bu bağlamda dikkat çekicidir (Chapman 2014: 116). Elbette Galileo cesur bir bilim adamıdır ancak onun yaşamının her döneminde doğrunun yanında aynı cesaretle durduğu söylenemez. Mite dayalı Galileo tasvirlerinde yer almasa da Galileo 20li yaşlardan itibaren Kopernikçi görüşü benimsemesine rağmen 49 yaşına dek bunu açıkça belirtmemiştir. Galileo bu süre zarfında doğruluğuna inanmıyor olsa da, Dünya merkezli Batlamyusçu sistemi öğretmeye ve savunmaya devam etmiştir. Ayrıca Kepler'e yazdığı mektupta kendisinin Kepler kadar cesareti olmadığını, Kopernik gibi alay konusu olmaktan korktuğunu ifade etmiştir (Koestler 1959: 356-357).

Benzer bir çarpıtmanın sonucu olarak, Kilise'nin yanlış olduğunu bilmesine rağmen Batlamyusçu evren anlayışını savunmaya devam ettiği iddia edilmiştir. Voltaire daha da öteye gitmiş ve Galileo'nun "yerin hareket ettiğini göstermesine" rağmen Kilise'nin hatada ısrar ettiğini ifade etmiştir (Finocchiaro 2010: 177). Oysa Galileo yerin hareket ettiğini göstermemiştir. Aristocu evren anlayışının doğru olmadığına ve Dünya'nın sabit olmadığına işaret eden gözlemlerde bulunmuştur. Ancak teleskobun Dünya'nın döndüğünü doğrudan göstermesi söz konusu değildir. Esasen Aristocu Evren anlayışını savunanların, sadece Eski Ahit'e dayanarak "gözlem"e kategorik olarak karşı çıktıklarını düşünmek de hatalıdır zira, Finocchiaro'nun da belirttiği gibi aracısız, doğrudan gözler yoluyla yapılan gözlem -sadece o gün değil, bugün de- dünyanın değil güneşin hareket ettiğini göstermektedir. Elbette Galileo'nun teleskopla yaptığı gözlemler teorisine destek oluyordu ancak teleskopla elde edilen gözlemlerin o dönem tartışmalı olduğu unutulmamalıdır. Galileo o dönem bilim dünyasında çok yeni olan teleskobun nasıl çalıştığını ve ona neden güvenilmesi gerektiğini yeterince açıklamamıştır. Dahası lensteki ve dizayndaki problemler bozulmuş görüntüler veren bu cihaza ne denli güvenilebileceği konusunda şüphe uyandırmıştır. Daha da önemlisi çıplak gözle görülemeyen şeyleri gösterdiğini iddia eden cihazların meşruluğu ve gerekliliği de o dönemde tartışma konusudur. Teleskopla elde edilen gözlemin, doğrudan aracısız gözlem gibi dikkate alınması için bir buçuk asırlık bir vakit gerekmektedir. Bu nedenle Galileo döneminde, teleskoba dayalı gözlemlere şüpheyle yaklaşan Dünya merkezli Evren fikrinin savunucularını irrasyonel olarak tasvir etmek gerçekçi değildir (Finocchiaro 2010: 130-131). Kilise irrasyonel ve bilim karşıtı olmak bir yana tarihçi John Heilbron'ın ifadesiyle altı asır boyunca astronomiye hiçbir kurumun yapmadığı kadar finansal ve sosyal destek sağlamıştır. Yine ortaçağda ortaya çıkan "üniversite" kurumu varlığını Kilise'nin desteğine borçludur (Shank 2009: 21).

Çatışma tezinin destekçileri, ayrıca, felsefede "duygulara başvurma" denilen metodu kullanmışlardır. Galileo, zindanlara atılmış, işkence görmüş, gözleri oyulmuş ancak yine de doğruyu söylemekten çekinmemiş bir kişi olarak lanse edilir. Oysa Galileo, ev hapsinde tutulmuş, işkenceye uğramamıştır. Tarihinde birçok kişiye işkence eden ve hatta Giordano Bruno gibi kişileri diri diri yakan Engizisyon'un

kurallarına göre yaşlı ve hastalara işkence edilemezdi – ki Galileo hem yaşlı hem de hastaydı (Finocchiaro 2009: 77).

Dindar bir Katolik olan ve Kutsal Kitap'ın bilimsel teorisine karşı olmadığını düşünen Galileo'yu dinin karşısına yerleştirmek de, bir kurum olarak bilime Ortaçağ'da en büyük katkıyı sunan, astronomları finanse eden Kilise'yi bilim düşmanı ilan etmek de hakkaniyetli bir değerlendirme olmayacaktır. Dahası, Galileo hadisesinin, Katolikliğin içinden geçmekte olduğu derin krize denk geldiğinin de hatırlanması gerekir. Sonuç olarak, yukarıda zikredilen tüm bu detaylar Galileo hadisesini din ile bilimin çatışması olarak tanımlamanın gerçekçi olmadığını göstermektedir.

3.2. Türklerin Galileo'su

Galileo hadisesinin ne şekilde geliştiğine kısaca değindikten sonra bazı seküler Türk düşünürlerin bu olayı nasıl tasvir ettiklerini ve dünya görüşlerini desteklemek için nasıl kullandıklarını inceleyebiliriz. Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki burada alıntılatacağımız birçok görüş sadece sekülerler tarafından benimsenmemiştir. Birkaç istisnayı (sözgelimi, bkz.: Doko 2011: 67-71) saymazsak bu görüşler Türkiye'de Galileo hadisesi hakkında genel görüşü temsil etmektedir.

Türk sekülerlerinin kaleme aldığı, özelde Galileo, genelde bilim anlatıları sekülerleşme tartışmalarından bağımsız düşünülemez. Cumhuriyet'in ilk dönemlerinden itibaren tepeden inmeci sekülerleşme sancılı bir süreç olmuştur. Devletin laik yasalarla yönetilmesini yeterli görmeyen elitler toplumun da sekülerleşmesini arzulamışlardır. Ancak toplumun dinamiklerini yasalar çıkararak değiştirmek -en azından kısa vadede- mümkün değildir. Yönetici elit, Diyanet de dâhil olmak çeşitli devlet kurumları yoluyla halkı “bilinçlendirme” yoluna gitmişlerdir. Ancak sekülerleşme beklendiği kadar hızlı gelişmemiş, zaman zaman ortaya çıkan sekülerleşme karşıtı hareketler endişe uyandırmıştır. Özelde Galileo ile ilgili anlatıların ve daha genelde “çatışma” tezinin bu bağlamda gördüğü işlev kayda değerdir. Bilhassa 1990'larda ortaya çıkan “irtica tehdidi” algısı seküler kesimleri din ile bilimin çatıştığı temasını daha yoğun bir şekilde işlemeye itmiştir. Dinin etki alanını kısıtlamak isteyen seküler Türk düşünürleri, Galileo hadisesini anlatılırken olayın taraflarını olduğundan farklı sunmuş, detayları görmezden gelmiş, bu

tarihi hadiseyi ve bilim/felsefe tarihinin diğer örneklerini zorlayarak da olsa günümüzle bağlantılandırmaya gayret etmişlerdir. Yine bu yazarlar modernleşmeyi bilim ile din arasındaki çatışmaya indirgemişler, modern olmanın bu çatışmadan bilimin galip gelmesine bağlı olduğunu iddia etmişlerdir. Macit Gökberk, “Aydınlanma Felsefesi, Devrimler ve Atatürk” isimli makalesinde, eleştirel aklın ortaya çıkması için dinden kurtulmak gerektiğini vurgulamak için Francis Bacon’ın “kuruntulara değil kendimize inanalım” dediğini aktarır (Gökberk 1983: 284-288). İlhan Arsel de benzer bir şekilde bilim ve düşünce tarihini akıl/bilim ve dinin mücadelesi şeklinde sunmak için Descartes’ın *Meditasyonlar*’da kullandığı şüphe metodundan yola çıkarak Descartes’ın her şeyden şüphe ettiği ve Kutsal Kitaplar’a inanmadığı çıkarımında bulunur (Arsel 1997: 139). Elbette bu gerçekçi bir çıkarım değildir. Descartes şüpheyi *Meditasyonlar*’da bir yöntem olarak benimsemiş, “duyu organlarımıza bile güvenemememiz durumunda neden emin olabiliriz” sorusunu sormuştur. O, Arsel’in ima ettiğinin aksine, en ünlü eseri *Meditasyonlar*’da, sadece akıl yürütme yoluyla Tanrı’nın varlığını ispatlama yoluna gitmiştir. Nitekim Meditasyonların alt başlığı “Tanrı’nın Varlığının ve Ruhun Bedenden Ayrı Olduğunun Gösterilmesi”dir (Descartes 2008: 1). Dahası Descartes dindar bir Katolik’ti. Öyle ki, Galileo’nun yargılanmasından son derece rahatsız olmasına rağmen Kilise’yi eleştirerek Protestanlar’a koz vermek istememiştir (Burns 2001: 271). Arsel ve diğer seküler düşünürler, bu örneklerde de görüldüğü gibi gerçeğin ne olduğundan ziyade bilim ve felsefe tarihini kendi dünya görüşlerini nasıl destekleyebileceği ile ilgilenmiş, gerektiğinde tarihi olay ve kişileri çarpıtarak Türk okurlarına sunmuşlardır. Galileo’nun kendisi de bu çarpıtmadan nasibini almış, İtalyan astronomun Hristiyan olmadığı iddia edilmiştir:

“1613 yılında yakın bir dostu olan Rahip Castelli’ye yazdığı bir mektubunda, Hristiyanlığın ‘Kutsal’ bildiği kitaplarla müspet ilim yapılamayacağını, bu kitapların insanlara bilimsel ve felsefi gerçekleri öğretmediğini bildirmekte ve bu görüşlerini kanıtlayıcı örnekler vermekteydi.” (Arsel 1997: 137)

Galileo olayının detaylarına hakim olmayan bir kişi bu satırları okuduğunda tartışmanın tamamen din ile bilim arasında bir çatışma-

dan ibaret olduğu izlenimini edinecektir. Arsel, “Hristiyanlığın Kutsal bildiği” ifadesiyle yetinmemiş, kutsal kelimesini tırnak içine alarak Galileo’nun bu kitapları kutsal görmediğini ima etmiştir. Oysa daha önce de değindiğimiz mektubunda Galileo, Kutsal Kitap’ın hata içermediğine inandığını ancak Kutsal Kitap’ın yorumcularının hata yapabileceğini söylemektedir (Finocchiaro 1989: 49-54).

Türk Galileo anlatılarının ortak noktalarından bir diğeri Kilise’nin absürt görüşler savunmakla eleştirilmesidir. Örneğin İlhan Arsel, *Aydın ve “Aydın”* adlı eserinde Galileo’nun sadece Dünya’nın merkezde olduğu görüşüne değil aynı zamanda Kilise’nin Dünya’nın düz olduğuna dair iddiasına karşı çıktığından bahseder (Arsel 1997: 137). Ancak Dünya’nın düz olduğu iddiası Kilise tarafından desteklenmemiştir. Kilise Batlamyusçu modeli benimsemiştir ki bu model Dünya’nın küre şeklinde olduğunu varsayar (Bu konuda daha fazla detay için bkz.: Cormack 1994). Arsel’in böyle bir iddiada bulunmasının ardında iki neden olabilir. Birinci ihtimal Arsel’in konuya hâkim olmamasıdır. İkinci ihtimal ise Kilise’nin Dünya’nın düz olduğuna inandığını söyleyerek Galileo karşıtlarını cahil kişiler olarak yansıtmaya isteğidir. Bu konuda verilebilecek diğer örnekler, kanaatimizce, Arsel’in bu değerlendirmesinin basit bir bilgi hatasından kaynaklanmadığını gösterecektir. Örneğin Celal Şengör, bambaşka bir bağlamda yine dinin cehalete yol açtığı temasını işlemektedir. Ona göre, Osmanlı döneminde mühendisler aldıkları din eğitimi nedeniyle üçgenin iç açılarını dahi hesaplamaktan acizdirler (Şengör 2014: 432-435). Muazzez İlmiye Çığ ise ulemanın Darülfünun’da yapılan bir bilimsel deneye sinirlenmesi neticesinde, bu bilim kurumun 27 yıl süreyle kapalı kaldığını iddia eder (Çığ 2007: 131-132). Gerçeklikten uzak bu iddialar⁷ bazı seküler aydınların dini cehaletle ilişkilendirme çabasını ortaya koyar. Sonuç olarak Arsel’in Galileo ile ilgili değerlendirmesindeki hatayı, bu çaba ile açıklamak daha gerçekçi görünmektedir.

7 Osmanlı tarihçisi Shefer-Mossensohn, Osmanlıların bilimde çok geri oldukları iddiasının doğru olmadığını, örneğin 1877 itibarıyla Osmanlı’nın dünyanın en büyük telgraf hatlarından birine sahip olduğunu hatırlatır. Her ne kadar büyük keşiflerden söz edilemese de Osmanlılar mevcut teknolojileri benimsemeye ve kullanmaya isteklidirler. Yine Katip Çelebi’nin eserlerinden anlaşıldığı üzere astronomi Osmanlılar arasında popüler bir bilimdir (bkz.: Shefer-Mossensohn 2015: vii, 47).

Yine bu anlatılarda ortak olan bir diğer unsur hadisenin taraflarının bir masal naifliğinde tasvir edilmesidir. Adnan Adıvar, Engizisyon'un ne kadar kötü olduğunu şu örnekle anlatır: "1637 yılında Galile, büsbütün kör olmuştu ve Inquisition, bu kara yazılı bilginle âdeta alay eder gibi, gözleri kör olduktan sonra dostlarını görmeye izin verdi" (Adıvar 1980: 136). Bu sadece, karanlığın tarafını seçen ve insanlığın ileri gitmesini arzu etmeyen din adamlarının karşısında yegâne amacı insanlığı aydınlatmak olan akıl ve bilim insanlarının mücadelesi değildir. Bu, iyiler ve kötülerin asırlardır süren kavgasıdır da. Esasen yukarıda alıntılanığımız Abdullah Cevdet'in mektubu da dâhil olmak üzere, Jön Türklerin Türk fikir hayatını şekillendirmeye başladığı günlerden itibaren Victor Hugo'nun her köyde kendini meşale etmiş bir öğretmen ve onu söndürmeye çalışan bir papaz vardır, sözü ana akım Türk bilim tarihi okumasının şiarı olmuştur. Bu anlatıların din adamları sınıfının toplumdaki etkili rolünü azaltmak isteyen ve bilimin her alanda rehber haline gelmesini isteyen Osmanlı ve Cumhuriyet elitince de benimsendiği ve kullanıldığı unutulmamalıdır. Sonuç olarak tüm bu masalsı naiflik beraberinde kötülere karşı duygusal tepkiler verilmesini getirmektedir. Örneğin, Türk astronom Rennan Pekünlü, Galileo'nun teorisini oluştururken ders aldığı Cizvit profesörlerin eserlerinden intihal yaptığı iddiasını "kutsal şerefsizlik" ifadesini defalarca kez kullanarak sert bir şekilde kınamıştır (Pekünlü 2015).

Türk Galileo anlatılarının daha genel sayılabilecek bir diğer mesajı da bilimin sekülerleşmeyi zorunlu olarak beraberinde getireceğidir. Bu görüşe göre din ile bilim uzlaştırılamayacağı ve hatta çatıştığı için (Gökberk 1983: 284) ve bilimin rehberliğinin din için terk edilmesi medeniyetin çöküşü anlamına geleceği için modern insan sekülerleşmek mecburiyetindedir. Türk seküler düşünürleri bunun sadece ideolojik bir çıkarım olmadığını, tarihten örnekler vererek gösterme gayretindirlir. Rönesans ile insanların dünyanın düz olduğuna inandıkları karanlık Ortaçağ'dan çıkılmış, dinin daha da geri plana itilmesi ile bilim gelişmiştir. Yani bu anlatılara göre dinin olduğu yerde akıldan, bilimden ve ilerlemeden söz edilemez. Batı Avrupa'nın tarihi buna gösterilebilecek en önemli kanıttır. Bilimde ilerleme ve sekülerleşme eşzamanlıdır. Dolayısıyla bu iki süreç birbirinden bağımsız düşünülemez. Bu değer-

lendirmelerdeki temel problem son derece karmaşık sosyal süreçleri belirli ideolojik çıkarımlar yapabilmek adına basitleştirmesi, bozmasıdır. Tarihçi Frank Turner, Viktoryan dönem İngilteresi'nden örneklerle bilimsel gelişme ile sekülerleşme arasındaki bağın varlığını sorgulamış ve psikoloji bilimine aşına olanların da takdir edeceği gibi bireylerin rasyonel gibi görülen pozisyonlarının ardında çoğu zaman duygusal şartlanmaların olduğunu belirtmiştir. Yani toplumdaki sosyal ve siyasal gelişmeler, hatta bazen aile içinde yaşanan tecrübeler beraberinde sekülerleşmeyi getirmekte ancak bu sekülerleşme daha rasyonel bir sürecin sonucuymuş gibi sunulmaktadır. Kuşkusuz bilim bu sözde "rasyonelleştirme" sürecinde kullanılabilecek en prestijli unsurdur (Turner 1990: 9-13).

Türk bilim tarihi anlatılarının en önemli yanlarından birisi bu hadiselerden günümüzle ilgili çıkardıkları derslerdir. Daha önce belirttiğimiz gibi 1990lardan itibaren tırmanan irtica tehdidi endişesi "çatışma tezi"ni her zamankinden fazla gündeme getirmiştir. Bu dönem kaleme alınan eserlerde bilim ve bilim adamları sadece dinin karşısında konumlandırılmıyor, aynı zamanda Kemalist ideoloji bilimle özdeşmiş gibi sunuluyordu. Celâl Şengör'ün 1999'da kaleme aldığı şu satırlar bilim tarihinin ideolojik kullanımına güzel bir örnek teşkil eder:

"O'nu sınırlayacak hiçbir alışkanlık, hiçbir tabu yoktu -yalnızca eleştirel aklın yönetiminde bilgiyle hareket ederdi. Bir girişimi başarısız oldu mu, derhal geri dönmesini bilir, konuyu bu sefer bir başka açıdan hızla ele alır, yeni görüşler üretir, tekrar aynı cesaretle ileri atılır, o iş için hangi yöntem gerekiyorsa onu üstün başarıyla kullanırdı. İşte burada görülen deneme-yanılma yöntemine bilimsel yöntem diyoruz... İtalyanların Leonardo'su, Galile'si, İngilizlerin Newton'u ve Maxwell'i, Fransızların Descartes'ı, Pasteur'ü, Almanların Goethe'si, Einstein'ı, Danimarkalıların Steno'su, Bohr'u, Avusturyalıların Suess'ü, Schrödinger'i, Rusların Mendeleyev'i, Pavlov'u varsa, bizim de Mustafa Kemal'imiz var" (Şengör 1999: 176-177)

Şengör bu satırlarda Atatürk'ü Galileo'nun, Schrödinger'in yanına koymakla kalmamış, Atatürk'ün kullandığı yöntemin bilimsel yöntem olduğunu da iddia etmiştir. Şengör bir başka eseri *Bilgiyle Sohbet*'te bu kez açıkça, "eleştirel akılcılık" metodunu kullandığı için Atatürk'ün bilim adamı olarak görülmesi gerektiğini söylemiştir (Şengör 2014: 442-443). Atatürk artık bilimin tarafında olmanın ötesine geçmiş, bilim adamı olmuştur. Öyle görünüyor ki Şengör'ün dünya görüşüne göre bilim en büyük erdem olduğu için, Atatürk gibi büyük bir şahsiyetin bilim adamı olması kaçınılmazdır. Aynı kitabın önsözünde Orhan Bursalı, Atatürk'ün bilimle ne kadar uyumlu görüşlere sahip olduğunu şu ifadelerle açıklar:

"Mustafa Kemal, evrenin 15 milyar, yeryüzünün 4 milyar yıllık devinimiyle uyumlu ve insanlığın bütün gündelik yaşamına, bütün kuramlarına meydan okuyan, doğanın geçerli tek devinimini içeren şu sözleri, laf olsun diye söylemedi: 'Ben, manevî miras olarak hiçbir ayet, hiçbir dogma, hiçbir donmuş ve kalıplaşmış kural bırakmıyorum. Benim manevî mirasım ilim ve akıldır.'" (Bursalı 1999: 11).

Bu seküler düşünürlere göre, bilimle dogmanın/dinin, aydınlıkla kararlılığın mücadelesinde Atatürk'ten beklenen, bilimin yanında yer almasıdır. Atatürk'ün takipçileri de bu mücadelede doğru tarafta durmalı, din ile bilim arasında bir çatışma yokmuş gibi davranmamalıdır. Şengör modern Türk insanının takınması gereken ideal tavrı açıkmlarken bilimsel bir akla sahip insanların Atatürk'ten "Allah'ın lütfu" olarak bahsetmesinin dahi kabul edilemeyeceği uyarısında bulunur. Bilimsel zihin bu kavramları reddetmelidir (Şengör 2014: 441).

Sonuç Yerine

Bu makalede kısaca Galileo hadisesinin ve daha genel olarak çatışma tezinin bilim dışı konularla etkileşimine değindik. Galileo'nun Engizisyon tarafından yargılanmasının din-bilim çatışmasına indirgenmesinin gerçekleri yansıtmadığına, Katolik Kilisesi'nin içinden geçtiği süreçlerin, Reform hareketinin yarattığı sosyal ve siyasi çalkantıların göz ardı edilmesinin bizi sağlıklı bir değerlendirmeden alıkoyacağına

değindik.⁸ Dahası, sadece Galileo hadisesinin kendisinin değil, bu olayın gerek Aydınlanma düşünürlerince gerekse 19. yüzyıl düşünürlerince çatışma tezine uygun şekilde sunulmasının da Batı'nın içinden geçtiği sosyal değişimle açıklanabileceğini belirttik. Ayrıca Türklerin Galileo ile ilgili sunumlarını daha iyi anlamak için bu kez Türkiye'deki benzer süreçlere göz atılması gerektiğinin altını çizdik. Gerek Osmanlıların son döneminden itibaren siyasi ve sosyal alanda etkin olan Jön Türklerin dünya tasavvuru, gerek Cumhuriyet'in kurucularının sekülerleşme çabaları, gerekse sonraki dönem seküler düşünürlerin dinin sosyal ve siyasal alanda artan belirleyiciliğinden rahatsız olmaları Türkiye'deki din-bilim tartışmalarını daha iyi anlamak için dikkatle incelenmesi gereken olgulardır.

Son olarak şu nokta vurgulanmalıdır ki, Türk seküler düşünürleri Galileo hadisesini orada bizden uzakta yaşanmış bir olay olarak görmemiş, onun bugün de farklı aktörlerce tekrar tekrar yaşandığını düşünmüşlerdir. Onlara göre Atatürk ve onun takipçileri karanlığa karşı aydınlığın, yani bilimin yanında yer almaktadırlar ve almalıdırlar. Karanlık ise varlığını sürdürmek için dogmalara, dinlere ihtiyaç duymaktadır. Sınırların bu denli net olduğu bu dünya tasavvurunda, Abdullah Cevdet'in de belirttiği gibi bilimin yanında yer alma bir tercih olmaktan çıkmış, modern dünyada varlığını korumak isteyenler için bir mecburiyet halini almıştır. Sonuç olarak Türkler Galileo'yu Voltaire, Draper ve White'ın sunduğu gibi dine karşı mücadele etmiş bir figür olarak tasvir etmekle kalmamış, ona Türkiye özelinde yeni sembolik anlamlar yükleyip, onu Türk toplumunu sekülerleştirme yolunda görevlendirmişlerdir.

8 Din ve bilimle ilgili tartışmalarda siyasetin göz ardı edilmemesi gerektiğini gösteren bir diğer örnek Osmanlı dönemine aittir. Henüz astroloji ile astronominin ayrılmadığı ve astrolojinin de bilim kabul edildiği 16. yüzyılda sarayda müneccimbaşı olarak görev yapan Türk astronom Takiyuddin, 1577'de gördüğü bir kuyruklu yıldızla bakarak İmparatorluğu güzel günlerin beklediğini müjdelere. Gerçekten de kısa süre sonra Safeviler yenilgiye uğratılır. Ancak daha sonra ortaya çıkan veba salgını Takiyuddin'i zor durumda bırakır. Şeyhül İslam, Padişah'ı, yıldızlara bakarak geleceği okumanın dine aykırı olduğu konusunda ikna eder ve Sultan III. Murat, Takiyuddin'in çalıştığı gözlemevini kapatır. İlk başta dini otoritenin bilimi kısıtlaması olarak görülebilecek bu olay, aslında daha katmanlıdır. Sadrazam Sokullu Mehmet Paşa ile çekişme halindeki Şeyhül İslam, Sokullu'nun himayesindeki Takiyüddin'e saldırarak rakibini zor durumda bırakmayı hedeflemiştir (bkz.: Shefer-Mossensohn 2015: 48-51).

Kaynakça

- Adıvar A. A. (1980), *Bilim ve Din*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Arsel İ. (1997), *Aydın ve "Aydın"* (3 b.), İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Berkes N. (1998), *The Development of Secularism in Turkey*, Londra: Hurst & Company.
- Bilgili A. (2015), "An Ottoman Response to Darwinism: İsmail Fennî on Islam and Evolution", *British Journal for the History of Science*, 48 (4), 565-582.
- Bulutsuzluk Özlemi (1986), "Bulutsuzluk Özlemi".
- Burns W. E. (2001), *The Scientific Revolution*, California: Abc-Clio.
- Bursalı O. (1999), "Önsöz", A. C. Şengör, *Zümrütnâme içinde*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Büchner L. (1864), *Force and Matter*, (çev. J. F. Collingwood), Londra: Trübner & Co.
- Cengiz R. (2001), *Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar* (2), Ankara: Anıtkabir Derneği Yayınları.
- Cengiz R. (2001), *Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar* (12), Ankara: Anıtkabir Derneği Yayınları.
- Cengiz R. (2001), *Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar* (22), Ankara: Anıtkabir Derneği Yayınları.
- Cevdet A. (1913), "Kastamonu'da Kurun-i Vusta", *İctihad* (58), 1271-1274.
- Chapman A. (2014), *Stargazers: Copernicus, Galileo, the Telescope and the Church*, Oxford: Lion Books.
- Cormack L. B. (1994), "Flat Earth or Round Sphere: Misconceptions of the Shape of the Earth and the Fifteenth-Century Transformation of the World", *Ecumene* (1), 363-385.
- Craig W. L. (2004), "Five Reasons God Exists", W. L. Craig, & W. Sinnott-Armstrong, *A Debate Between a Christian and an Atheist içinde* (s. 3-30), Oxford: Oxford University Press.
- Çığ M. İ. (2007), *Atatürk Düşünüyor*, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Darwin C. R. (1861), *On the origin of species by means of natural selection, or the preservation of favoured races in the struggle for life* (3 b.). Londra: John Murray.
- Descartes R. (2008), *Meditations on First Philosophy*, (çev. M. Moriarty), Oxford: Oxford University Press.

- Doko E. (2011), Isaac Newton: Dâhi ve Dindar, İstanbul: İstanbul Yayınevi.
- Drake S. (2003), Galileo at Work: His Scientific Biography, New York: Dover Publications.
- Draper J. W. (1875), History of the Conflict Between Religion and Science (4 b.), New York: D. Appleton and Co.
- Feyerabend P. (1987), Farewell to Reason, Londra: Verso.
- Finocchiaro M. A. (1989), The Galileo Affair: A Documentary History, Berkeley: University of California Press.
- Finocchiaro M. A. (2009), "That Galileo Was Imprisoned And Tortured For Advocating Copernicanism", R. L. Numbers, Galileo goes to jail and other myths about science and religion içinde (s. 68-78), Londra: Harvard University Press.
- Finocchiaro M. A. (2010), Defending Copernicus and Galileo: Critical Reasoning in the Two Affairs, Dordrecht: Springer.
- Fortna B. (2008), "The reign of Abdülhamid II", R. Kasaba, The Cambridge History of Turkey. Volume 4: Turkey in the Modern World içinde (s. 38-61), Cambridge University Press.
- Gökberk M. (1983), "Aydınlanma Felsefesi, Devrimler ve Atatürk", Çağdaş Düşüncenin Işığında Atatürk içinde (s. 281-333), İstanbul: Dr. Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı Yayınları.
- Hanioğlu M. Ş. (2001), Preparation for a revolution: The Young Turks, 1902-1908, New York: Oxford University Press.
- Hanioğlu M. Ş. (2005), "Blueprints for a future society: Late Ottoman Materialists on Science, Religion, and Art", E. Özdalga, Late Ottoman Society: The Intellectual Legacy içinde (s. 27-116), Londra: Routledge Curzon.
- Hanioğlu M. Ş. (2011), Atatürk: An Intellectual Biography, New Jersey: Princeton University Press.
- Harrison P. (1998), The Bible, Protestantism and the Rise of Natural Science, Cambridge: Cambridge University Press.
- Hawking S. (1998), A Brief History of Time, New York: Bantam Books.
- Hikmet N. (2015), Bütün Şiirleri, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Karpat K. H. (2009), Osmanlı'dan Günümüze Elitler ve Din, (çev. G. Ayas), İstanbul: Timaş.
- King D. B., Woody W. D. ve Viney W. (2016), A History of Psychology: Ideas and Context, New York: Routledge.
- Kızılok F. (1985), Biz Şarkılarımızı.

- Kitabı Mukaddes (1993), İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi.
- Koestler A. (1959), *The Sleepwalkers*, New York: Macmillan Company.
- Livingstone D. N. (1997), *Darwin's Forgotten Defenders: The Encounter between Evangelical Theology and Evolutionary Thought*, Vancouver: Regent College Pub.
- MacLachlan J. (1997), *Galileo Galilei*, Oxford: Oxford University Press.
- Mardin Ş. (1962), *The Genesis of Young Ottoman Thought*, Princeton: Princeton University Press.
- Mardin Ş. A. (1971), "Ideology and Religion in the Turkish Revolution", *International Journal of Middle East Studies* (2), 197-211.
- McMullin, E. (1998), "Galileo on Science and Scripture", P. Machamer, *The Cambridge Companion to Galileo* içinde (s. 271-347), Cambridge: Cambridge University Press.
- Moore J. R. (1981), *The Post-Darwinian Controversies*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Numbers R. L. (2009), *Galileo Goes to Jail and Other Myths about Science and Religion*, Londra: Harvard University Press.
- Pekünlü R. (2015, Mayıs 29), 'Galileo gazaba gelecek' uyarısı. Alıntı: Aydınlık Gazetesi Resmi Sitesi: <http://www.aydinlikgazete.com/galileo-gazaba-gelecek-uyarisi-makale,60010.html> (03/01/2016).
- Plantinga A. (2011), *Where the Conflict Really Lies*, Oxford: Oxford University Press.
- Principe L. M. (2011), *The Scientific Revolution*, Oxford: Oxford University Press.
- Roe S. A. (2010), "Biology, Atheism, Politics in Eighteenth-Century France", D. Alexander ve R. L. Numbers, *Biology and Ideology From Descartes to Dawkins* içinde (s. 36-69), Chicago: Chicago University Press.
- Ruse M. (2010), *Science and Spirituality*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Russell B. (1954), *The Scientific Outlook*, Londra: George Allen & Unwin Ltd.
- Shank M. H. (2009), "That The Medieval Christian Church Suppressed The Growth Of Science", R. L. Numbers, *Galileo Goes To Jail And Other Myths About Science And Religion* içinde (s. 19-27), Londra: Harvard University Press.
- Shefer-Mossensohn M. (2015), *Science Among the Ottomans: The Cultural Creation and Exchange of Knowledge*, Austin: University of Texas Press.
- Skirbekk G. & Gilje N. (2001), *A History of Western Thought*, (çev. R. Worley), New York: Routledge.

- Şengör A. M. (1999), *Zümrütnâme*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Şengör A. M. (2014), *Bilgiyle Sohbet: Popüler Bilim Yazıları*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Temo D. İ. (1932), "Darwin'in Ellinci Ölüm Yıl Dönümü", *İçtihat* (347) 5736.
- Toprak Z. (2012), *Darwin'den Dersim'e: Cumhuriyet ve Antropoloji*, İstanbul: Doğan Kitap.
- Turner F. (1990), "The Victorian Crisis of Faith and the Faith That was Lost", R. J. Helmstadter, & B. V. Lightman, *Victorian Faith in Crisis: Essays on Continuity and Change in Nineteenth-century Religious Belief* içinde (s. 9-38), Stanford: Stanford University Press.
- Ülken H. Z. (1979), *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul: Ülken Yayınları.
- Ward K. (2013), "Misusing Darwin: The Materialist Conspiracy in Evolutionary Biology", R. R. Manning, & M. Byrne, *Science and Religion in the Twenty-First Century* içinde (s. 94-113). Londra: Scm Press.
- Zürcher E.-J. (2003), "The Young Turks: children of the borderlands?", K. Karpap & R. W. Zens, *Ottoman Borderlands: Issues, Personalities, and Political Changes* içinde (s. 275-285). Madison: University of Wisconsin Press.
- Zürcher E.-J. (2005), "Ottoman Sources of Kemalist Thought", E. Özdalga, *Late Ottoman Society: The Intellectual Legacy* içinde (s. 13-26). Londra: RoutledgeCurzon.